

TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİNİN YÜZ YILI: EMPERYALİZMİN VESAYETİ VE DEVLETİN İCAZETİ

Erkin BAŞER*

Öz: Bu çalışmada, yüz yılını geride bırakan Türkiye Cumhuriyeti'nde kapitalist sistemin nasıl bir gelişim gösterdiği sermaye birikimi ekseninde değerlendirilecektir. 19. yüzyıldan beri gelişmekte olan kapitalist ilişkiler ve sermaye birikim sürecinin Cumhuriyet ile nasıl bir değişime uğradığı, süreklilikler ve kopuşlar şeklinde ele alınacaktır. Türkiye'de sermaye birikim sürecinin karakteristik özellikleri irdelenecek ve tarihsel birikimin günümüze yansıyan sonuçları açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda emperyalizm ile ilişkiler, milli bir burjuvazinin var olup olmadığı, sermayenin Türkçü karakteri, devletin çok boyutlu rolü, holdingler ve oligarşik yapı ile yayılmacı eğilimler irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: sermaye birikimi, emperyalizm, milli burjuvazi, devlet ve sermaye.

Century of Capital Accumulation in Turkey: Guardian of Imperialism and Permission of the State

Abstract: In this study, the development of the capitalist system in the Republic of Turkey, which has left its century behind, will be evaluated on the axis of capital accumulation. How capitalist relations and the capital accumulation process that have been developing since the 19th century have changed with the Republic will be discussed in terms of continuities and ruptures. The characteristic features of the capital accumulation process in Turkey will be examined and the results of historical accumulation reflected in the present will be tried to be explained. In this context, relations with imperialism, whether there is a national bourgeoisie, the Turkist character of capital, the multidimensional role of the state, holdings and oligarchical structure and expansionist tendencies will be examined.

Key words: capital accumulation, imperialism, national bourgeoisie, state and capital.

Giriş

Bugünü anlamak için kerelerce geçmişe dönüp bakmak gerekir. Cumhuriyetin yüz yılı, ister istemez bir hesap kesimi gereksinimi de doğurmaktadır. Hele ki yüz yıl gibi uzun bir geçmişe bakarken ele alınan değişkenlerin seçimi bile başlı başına bir bakış açısı sorunu haline dönüşür. Türkiye'de kapitalizmin gelişimi kesintisiz yüz yıldır sürüyor. Kapitalizmin Türkiye'ye özgü niteliklerini irdelemek ise çoğu zaman sadece ana akım iktisat yaklaşımlarının değil, alternatif yaklaşımların bile karşısında durarak mümkün olabilir. Bu çalışmada, kapitalizmin gelişimi sermaye birikiminin analiz edilmesiyle anlaşılmasına çalışılacaktır. Türkiye'de sermaye birikiminin ayırt edici nitelikleri analitik bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayalı sınıflı toplumların en sonucusudur. Kapitalizmi diğer sınıflı toplumlardan ayıran iki temel özellik ön plana çıkmaktadır: İlki üretimin piyasa için kâr amacıyla yapılması ve de ikincisi bu üretimin ücretli emek

eliyle ortaya çıkmasıdır. Canlı insan emeği (belirli süreli işgücü) sayesinde üretim sürecine sokulan değerlerden daha fazlasını içeren yeni bir meta ortaya çıkar. Bu fazlalık artı-değerdir. Söz konusu metanın satılması ile de artı-değer realize olur ve üretim araçlarının sahibi olan burjuva, bu realize olan yeni değer de sahibidir. Bu realize olan değer(ler), yeniden üretken faaliyete yöneltilirse biz bunu sermaye olarak tanımlarız. Çok kısa olarak açıklanan bu çevrime sermaye devri denilmektedir. Sermayenin bu şekildeki devri giderek genişleyen bir birikim sonucu süreklilik kazanabilir. İşte kapitalist sistemin genel işleyişi de tüm metalar için geçerli olan sermaye birikimlerinin hareketinin açıklanmasıyla ortaya konulabilir (Marx, 2011).

Sermaye birikimi nasıl elde edilir? Öncelikle ilk (elden) birikim olarak tanımlanan şekilde, o zamana kadar piyasaya konu olmayan bir ürünün-faaliyetin-arazinin vb. zorla veya yasayla elde edilmesi

*Dr., Bağımsız İktisatçı (ORCID No:0009-0007-4383-7256)

Geliş Tarihi / Received : 07.12.2023

Kabul Tarihi / Accepted : 26.12.2023

sayesinde. İkincisi, önceki paragrafta ifade edilen genel işleyiş gereği, artı-değer oranının ve miktarının artırılması¹ ve piyasada realize edilmesi sayesinde. Marx (2011), üretimde kullanılan işgücü dışındaki tüm faktörlerin değer karşılığını bulduğu koşullarda bile sermaye birikim sürecinin (emek sömürüsü sayesinde) işleyişini gözler önüne sermiştir. Oysa, sermaye birikimini büyüten diğer bir faktör de kimi zaman aramalı, arazi, bina vb. girdilerin değerinin altında elde edilmesidir. Özellikle bu unsurun Türkiye’de nasıl işlediğini açıklarken alternatif yaklaşımlardan bile uzaklaşmış olacağız.

Çalışmamızın önemli bir yönü de sermaye birikim sürecinde devletin oynadığı roldür. Sanayi devriminin ilk kez gerçekleştiği İngiltere’de bile (örneğin) toprak, çitleme yasaları çıkarılarak özel mülkiyete geçebilmiştir. Sanayileşmesini görece gecikerek gerçekleştirmeye çalışan ülkelerde ve özelde Türkiye’de devletin sermaye birikimine çok boyutlu katkıları bulunmaktadır: Tekelleşme düzenlemeleri, sendika yasaları, kayıtdışı çalıştırmaya göz yumulması, vergi muafiyetleri-indirimleri-afları², kredi kolaylıkları, sübvansiyonlar, kamu kaynaklarıyla yapılan altyapı yatırımların oluşturduğu dışallıklar, hazine arazilerinin kullanılması veya satışı, özelleştirmeler, ihaleler vb. Türkiye’de devletin sermaye birikim sürecinde asli bir unsur olduğu analizimizde belirgin şekilde görülecektir. Türkiye’de sermaye birikiminin karakteristik özelliklerine geçmeden önce yüz yıllık Cumhuriyete öncesinden kalan mirası ele almak uygun olacaktır.

1. Cumhuriyete Kalan Miras

Kemalizm, kimi zaman sol-sosyalist akımlara da siyaset ederek Cumhuriyet ile Osmanlı arasına kesin bir ayırım koyar. Bir başka ifadeyle ülkedeki atılımların tamamını sahiplenen bir ulusalcılık zihniyeti, tarihi tahrif etme pahasına Kemalizmi haklı çıkarmaya çalışır. Biz burada kopuşlar kadar süreklilikler içinde tarihsel süreci ele alacağız. Bu bağlamda kapitalist ilişkilerin Osmanlı’ya girişini irdelemeye çalışalım.

İngiltere’de henüz Sanayi Devrimi gerçekleşmeden önce (1780 öncesi), merkantil genişleme döneminde Akdeniz dünyasını hâkimiyetini elinde bulunduran Osmanlı giderek güç yitirmekteydi. 1789 Fransız Devrimi’nin ardından ulusal kurtuluş mücadelelerinin etkisiyle sürekli toprak kaybına da uğradı. 19. yüzyıla gelindiğinde Batı’da sanayi kapitalizmi şekillenirken Osmanlı siyasî, askerî ve mali krizlerle boğuşmaktaydı (**Pamuk, 1984**).

Bu gerileme sürecinin kapitalist bir gelişmeyle tersine dönmesine asıl engel ise Osmanlı’daki mülki-

yet yapısı olmuştur. Osmanlı tipi feodalizmde büyük toprak sahipliği bulunmadığından kapitalistleşme sürecinde sermaye birikiminin yerel unsurları eksik kalmıştır (**Pamuk, 1984**). Gerçi 19. yüzyılın başlarında âyânın³ artan gücü ile bu boşluk doldurulur gibi olsa da II. Mahmut merkezîyetçi uygulamalarıyla bu gelişmenin önüne geçmiş oldu (**Keyder, 2003**). Aşırı üretim fazlası için yeni pazarlar arayan ve aynı zamanda bol ve ucuz hammadde ve gıda malları ithal etmek isteyen⁴ hızla sanayileşmekte olan kapitalist ülkeler için Osmanlı mükemmel fırsatlar sunmaktaydı (**Kurmuş, 2008**).

Kapitalistleşme için bir ‘başlangıç’ tarihi vermek gerekirse 1838 Baltalimanı Anlaşması’nı kabul edebiliriz. İngiltere ile imzalanan bu anlaşma sayesinde İngiliz tüccar sınıfına ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu anlaşmayı Fransa (1838), Alman Kent Devletleri (1839), Sardunya (1839), İsveç (1840), Norveç (1840), İspanya (1840), Hollanda (1840), Prusya (1840), Belçika (1840), Danimarka (1841) ve Toskana (1841) izler (**Fişek, 1969**). Yabancı ticaret sermayesine tanınan bu imtiyazlar, bu topraklara kapitalizmin (emperyalizmin) girişini resmileştirmiş olur. İstanbul ve İzmir gibi liman kentleri, Avrupalı (Levanten) tüccarın yerli araçlar sayesinde ithalat ve ihracattan büyük kazançlar sağladığı merkezler haline dönüşmüştür.

Yabancı sermayenin bir ülkeyi ele geçirmesinin veya nüfuzu altına almasının üç yolundan biri dış ticaret ise, ikincisi dış borçlanmadır. Osmanlı’nın vergi gelirleri bütçesini dengelemekten giderek uzaklaşmış ve 1854’te ilk kez 3 milyon Sterlin’lik dış borçlanmaya gidilmiştir. 1854 ile 1914 arasında devletin 40 kez dış borç aldığı görüyoruz (**Kıvılcımlı, 1965**). Osmanlı, dış borçlanmanın çevre ülkeyi nasıl merkeze bağladığına tipik bir örnek sunmaktadır.

Tabii burada bağımlılık açısından dönüm noktası 1881’de kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi olmuştur. 1881’den 1914’e kadar emperyalist devletler, Osmanlı’dan alacaklarını bu şekilde güvence altına almışlardır. Devlet gelirlerinin (özellikle vergilerin) kontrolü bizzat emperyalistlerin eline geçmiştir (**Keyder, 1983; Pamuk, 1984**).

Üçüncü bir yol ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır (FDI). 1860’lardan itibaren merkez ülkeler FDI şeklinde sermaye ihracına başlamışlardır. Osmanlı’da öncelikli görülen yatırımlar demiryolları ve madenler olmuştur³. Pamuk’un (1984) şu tespiti konuya açıklık getirmektedir: “Demiryolları, bir çevre ülkesinin değişik bölgelerini birbirine bağlamak yerine, yeraltı kaynakları ve tarımsal açıdan zengin bölgeleri Manchester, Marsilya ya da Hamburg’un nüfuz alanı içine soktular.”

İlk demiryolu sözleşmesi, Ottoman Railway Company ile 1856 yılında İzmir-Aydın hattının yapımı ve sonrasında işletilmesi için imzalanmıştır. Hattın ilk bölümünün açılışı 1866 yılıdır.⁴ Ardından İzmir ve İstanbul'da son bulacak birçok demiryolu hattı hizmete girmiştir. İlk yatırımlar İngiliz ve Fransız sermayesi ile yapılırken 1888'de Alman sermayesi de yatırımlara başlamış; Anadolu'daki hatlara Suriye, Lübnan, Bağdat ve Hicaz demiryolları eklenmiştir. Alman sermayesi, demiryollarının yanı sıra Haydarpaşa Limanı işletmesi ile Konya Ovası'nın sulanması gibi farklı alanlarda imtiyazlar elde etmiştir (**Luxemburg, 1986**).

Başta İngiliz, Fransız ve (1880'den sonra) Almanya olmak üzere emperyalist ülkeler, Osmanlı'yı kendi nüfuz alanları haline getirmek için rekabet halinde olmuşlardır. Bir yandan yerli (büyük çoğunluğu gayrimüslim) tüccarla işbirliği yaparken diğer yandan da bürokrasi ile bağlar kurmuşlardır. Böylece Osmanlı, belli bir emperyal devletın sömürgesi haline dönüşmemiş ve özgün bir şekilde bağımlı, yarı-sömürge bir çevre ülke olarak uluslararası işbölümüne dâhil olmuştur. Hatta zamanla güçlenen bu yerli tüccar kesimi, merkez ülkelerle doğrudan ticarete girmiştir. 1914'te savaş başlayana kadar cılız da olsa sanayi yatırımlarının da liman kentleri çevresinde yapıldığını görüyoruz (**Güran, 2017**). Kısaca 1923'te yeni Türkiye kurulduğunda; bir yandan savaşın yitirdiği fabrikaları ve işletilemeyen verimli arazileri diğer yandan emperyalist ilişkileri devralmıştır.

2. Emperyalizm ve Komprador Burjuvazi

Osmanlı'nın yarı-sömürge olarak emperyalizme birçok yönden eklemeliğini tespit ettikten sonra şu soruyu sormak gerekmektedir: Yeni Türkiye'de bağımsız bir ekonomi politikası uygulanabilirdi mi ve millî bir burjuvazi oluştu mu? Bu soruların yanıtı olumsuzdur ve çok boyutlu bir analiz gerektirmektedir. Bu yazının çerçevesi içinde ancak kısa bir değerlendirme yapabiliriz.

Komprador (işbirlikçi) gayrimüslim burjuvazi (ağırlıkla tüccar sermayesi şeklinde) ya ülkeyi terk etmiş ya da sürülüp öldürülmüştür. Yeni ülkenin yeni burjuvazisi, Lozan Anlaşması'nın ve İzmir İktisat Kongresi'nin çizdiği hat içinde emperyal ortaklıkları devralmışlardır. Gerçi yeni burjuvazinin oluşması gecikecek ve bu emperyal ilişkiler devlet kapitalizmi altında sürdürülecektir. Şimdi maddeler halinde Türkiye'de emperyalizmin varlığına işaret edelim:

- Cumhuriyet'in ilk yıllarında özel yerli yatırımların yetersizliği karşısında devletin imtiyazı ile faaliye-

tine devam eden veya yeni kurulan yabancı sermayeli şirketler büyük kazançlar elde etmişlerdir. Bu dönemde kurulan 201 anonim şirketin içindeki yabancı sermaye payı yüzde 43'tür (**Boratav, 2012**).

- 1930'larda görülen ilk büyük sanayileşme hamlesi, Alman ekonomisi ile kurulan bağlarla birlikte hayata geçmiştir.
- 1944 Bretton Woods Anlaşması'na göre kurulan IMF ve Dünya Bankası, emperyalizmin yeni aparatları olarak çevre ülkelere el atarken Türkiye, hemen Marshall Planı ve Truman Doktrini çerçevesinde Amerikancı çizgiye dâhil olmuştur. Devamında da 1952'de NATO üyeliği gelir. Tam da bu sırada, 1951'de yabancı sermayeyi teşvik kanunu çıkarılır (**Boratav, 2012**).
- Türkiye, 1946'dan itibaren kesintisiz şekilde dış ticaret açığı vermektedir. Diğer bir ifade ile özellikle teknoloji ve enerjide ithal bağımlısı bir ülkedir.
- Ekonomi için kritik dönemeçlerde, özellikle darbelere sonra göreve gelen ekonomiden sorumlu bakanlar, öncesinde IMF veya Dünya Bankası çalışanlardır: 27 Mayıs sonrası Kemal Kurdaş, 12 Mart sonrası Atilla Karaosmanoğlu, 12 Eylül sonrası Turgut Özal ve 28 Şubat'tan bir süre sonra Kemal Derviş. Ayrıca 1950'lerden başlayarak özellikle ABD'de eğitim almış uzman ve bürokratlar devlet içinde önemli görevler üstlenmişlerdir.
- Planlı kalkınma döneminde bile dış borçlanma "kurtarıcı" görevini üstlenmiştir. Dövizle Çevrilebilir Mevduat (DÇM) kapsamında 1967-1973 arasında ve daha da önemlisi 1975-1978 arasında yabancı bankalardan yüzlerce milyon Mark ve Frank, özel sanayi kesiminin finansman ihtiyacını gidermiştir (**Doğan, 1987**).
- Türkiye ile IMF ve Dünya Bankası ilişkileri 1980 öncesinde Türkiye ekonomisinde yapısal bir dönüşüme yol açmazken 24 Ocak 1980 Kararları, neoliberal dönemin başlangıcı olmuş ve uluslararası kuruluşlar uzun yıllar ülke ekonomisini denetim altında tutmuşlardır. IMF ile imzalanan anlaşmalar Türkiye'yi yaklaşık 30 yıl boyunca etkisi altına almıştır.
- 1986'da İMKB'nin kurulması ve 1989 yılında çıkarılan 32 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile finansal serbestlik sağlanmış ve o günden beri Türkiye ekonomisi, defalarca sıcak para adı altında kısa vadeli finansal hareketlerin yol açtığı krizlere sahne olmaktadır (**Boratav, 2012**). Finans kapital, yüksek kazanç gördüğünde ülkeye döviz getirir ve kısa süre sonra başka bir ülkeye veya kendi

Tablo1. Sermayenin Türkleştirilmesi uygulamalarının tarihsel süreci

1913-1914	Ege'de Rum Kaçırması
1915	Ermeni Sürgünü ve Kırımı
1919-1922	Pontus'un tasfiyesi
13 Eylül 1922	Büyük İzmir Yangını
Eylül-Aralık 1922	Batı Anadolu'dan göç eden Rumların mallarına el konulması ve yağmalanması
1923-1924	Zorunlu Nüfus Mübadelesi ile gelenlere mülk dağıtılması
4 Haziran 1932	2007 sayılı Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun
1934	Trakya Olayları (Yahudilere karşı)
1928-1944	Özellikle Levantenlere ait yabancı sermayeli şirketlerin millileştirilmesi
1942-1944	Varlık Vergisi
6-7 Eylül 1955	Türkçü kalkışma ve yağma olayları
16 Mart 1964	Kıbrıs olaylarını takiben çıkarılan kararname ile Rum mallarına el konulması

Kaynaklar: Aktar, 2000; Fişek, 1969; Hür, 2023a; Hür, 2023b; Onaran, 2010.

ülkesine kaçar.

- 2000'li yıllarda ortaya atılan Merkez Bankası'nın bağımsızlığı yaklaşımı ve bu yönde Türkiye'de 2001'de yasal düzenleme yapılması, emperyalist bağımsızlığın bir başka göstergesidir. Merkez Bankası'nın bağımsızlığı denilince, iç siyasetin etkisinde olmaması kastedilir. Yani uluslararası finans kapitalin direktifleri doğrultusunda "ülke içi siyasi çelişkilerden" etkilenmeden para politikasının uygulanması istenir.
- Son olarak, günümüzün yükselen yıldızı islamcı sermayenin 28 Şubat'tan sonra merkez ülkelerden onay alması ile -ki bunun göstergesi AKP'nin iktidara gelmesidir- "ulusalcı" benzerleri gibi işbirlikçi karakterine tam anlamıyla bürünmüştür (Öztürk, 2014).

Kısaca Cumhuriyet öncesi gayrimüslim, Cumhuriyet sonrası Türk ve yakın zamanda daha çok müslüman menşeli sermayenin ortak karakteri komprador olmasıdır.

3. Milli İktisat: Sermayenin Türkleştirilmesi

Milli İktisat tezi, İttihatçıların (İTC) 1912'de yeni istibdad rejimini tesis etmesiyle gündeme gelmiştir. Ziya Gökalp, Tekin Alp, Yusuf Akçura gibi Türkçü düşünürler, Friedrich List'in görüşlerinden ve 1880'den sonra şekillenen Alman birliğinin başarısından esinlenerek oluşturdukları görüşleriyle İttihatçı politikaları beslemişlerdir (Toprak, 2019).

Milli İktisat'ın esası sermayenin Türkleştirilmesidir. Bunun için İTC, ekonomik faaliyetlerde Türkçe kullanılması şartı, Türk işçilerin istihdamının teşviki gibi önlemler alırken bu çabalar I. Dünya Savaşı'nın

kaybedilmesi ile son bulmuştur (Koraltürk, 2011). Fakat bir yandan da sivil toplum girişimleri sürdürülmüştür. İlk olarak 1912'de İstihlak-i Milli Cemiyeti kurulmuş; bunu bir dizi örgüt izlemiştir. 1914'te kurulan Müslüman Tüccar Cemiyeti'nin asıl amacı, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki gayrimüslim "unsurları" temizlemektir.

Bu yöndeki bir başka faaliyet ise başını Celal Bayar'ın çektiği sermayenin zorla el değiştirilmesidir. 1913-1914 yıllarında İzmir ve çevresinde Rum sermayedarların malları ve mülklerine el konulmuştur (Hür, 2023a). Çok daha büyük çaplı bir zorla el değiştirme (yağma dâhil) 1915'te Ermeniler için gerçekleşmiştir (Keyder, 1982). Zor yoluyla sermayenin Türkleştirilmesi her zaman, ister yasa ile isterse göz yumma şeklinde olsun devletin gözetimi ve denetimi ile hayata geçirilmiştir. Cumhuriyetten sonra da sistematik olarak uygulamalar devam etmiştir. Aşağıdaki tablo sermayenin (tekil olmayan) Türkleştirilme uygulamalarını göstermektedir:

Yakın zamanda, ANAP döneminde Yu-Pi firmasının başına gelenler gibi benzer örneklerle rastlamak mümkündür. Türkleştirme konusunun bir başka faslı ise Kürt mallarının ve mülklerinin dönem dönem uğradığı akıbetidir. İsyancılar veya Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gibi büyük projeler gerekçe yapılarak göçe zorlananların mülkleri konusunda kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.

4. Devletin Vazgeçilmez Rolü

Türkiye köklü devlet geleneğine sahip bir mirasın üzerine kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde de bu gelenek sürdürülmüş ve genel olarak askerî-sivil

bürokrasi zümresinin görece özerk bir gücü olduğu genel kabul görür. 1932 yılında başlatılan devletçilik uygulamaları ile devlet kapitalizmi olarak tanımlanacak 13-14 yıllık bir dönem bir yana, özel girişimin öncelikli olduğu ve teşvik edildiği Cumhuriyet tarihi boyunca yerli sermaye devletin kanatları altında gelişip serpilmiş ve sömürü çarklarını döndürebilmiştir. Devletin sermaye birikiminde oynadığı çok boyutlu rolü maddeler halinde irdeleyelim:

4.1. İlk (elden) birikim

Özelleştirmeler en önemli kalemi oluşturmaktadır. 1985 yılından başlayarak dalga dalga devlet işletmeleri ve arazileri (çoğu yok pahasına) satılmıştır. Sümerbank fabrikaları, şeker fabrikaları, çimento fabrikaları, SEKA, PETKİM, TÜPRAŞ gibi önceliği yüksek kârlar olmayan (piyasa fiyatlarının altında satış yapabilen) kuruluşlar ile PTT, elektrik üretimi ve dağıtımını gibi kamusal hizmet kapsamında faaliyet üreten kuruluşlar ya tamamen (çoğunlukla özel tekel oluşturacak şekilde) ya da hisse satışları yoluyla kısmen özelleştirilmiştir. 1985–2001 arasında 127 kuruluşun özelleştirilmesi planlanmış, 73'ü satılmıştır (**Boratav, 2012; Boratav ve Türkcan, 1994; Şenses, 1989; Sönmez, 2013**). AKP iktidarı döneminde özelleştirmeler katlanarak artmış; ağırlıklı olarak TEKEL fabrikaları, liman işletmeleri, elektrik üretimi ve dağıtımını, SEKA'dan ve şeker fabrikalarından geriye kalanlar ile Emekli Sandığı işletmeleri elden çıkarılmıştır.

Özelleştirmenin birçok yolu uygulanmıştır: Blok satış, halka arz, İMKB'de satış, yap-işlet-devret usulü, uzun dönemli kiralama veya kullanım hakkı, kamu-özel ortaklıkları gibi. AKP döneminde büyük bir ivme kazanan başka bir yol da hizmetin devri şeklinde yapılan özelleştirme. Eğitim, sağlık ve belediye hizmetlerinin ağırlıklı özel şirketler eliyle verilmesi ve devletin bu alanlarda yatırımlarını küçültmesi, yakın zamana kadar piyasaya konu olması düşünülemeyecek kamusal hizmetlerin yeni sermaye birikim alanlarına dönüşmesidir.

İlk (elden) birikimin diğer örnekleri; HES'ler, 2B arazilerinin satışı, zaman zaman imar planlarında yapılan değişikliklerle yeni arazilerin imara açılması, sahillerin özel sektörce işletilmesi şeklinde sıralanabilir.

4.2. Gelir transferi

Devletin iç borçlanma yoluna gitmesi ile özel sektöre ödenen faizler, devlet bütçesinin önemli bir kısmının burjuvaziye transferidir. Dolaylı ve dolaysız vergilerle tüm kesimlerden toplanan vergilerin bir bölümü devlete borç veren sermayedarların

faiz ödemelerinde kullanılır. Bir başka gelir transferi yolu zorunlu mallardaki yüksek enflasyondur. Devletin buradaki rolü dolaylıdır. Kararlı bir şekilde enflasyonu düşüremeyen devlet, halkın cebinden sermayedarlara fazladan gelir transferine katkı sağlamış olur. Son olarak devletin altyapı yatırımları ile sağladığı dışsallıklardan söz etmek gerekir. Kamu kaynaklarıyla finanse edilen birçok altyapı yatırımı, doğrudan üretken sermaye faaliyetini beslemek için yapılmaktadır.

4.3. Artı-değer oranını artırıcı önlemler

Üniversite-sanayi işbirliği çerçevesinde yapılan Ar-Ge faaliyetleri emek verimliliğini artırıcı sonuçlar doğurdukça artı-değer (sömürü) oranı artacaktır. Devlet, yurt dışından teknoloji transferi için de kolaylıklar ve destekler sağlamaktadır. Bu şekilde de sömürü oranı artmaktadır. Devletin sermaye birikimine bu kategorideki ön önemli iki katkısı, işçi sınıfı mücadelesini engelleyen yasaklamalar ve zor kullanımları ile asgarî ücret kararlarıdır. İşçi sınıfı, burjuvazi karşısında pazarlık gücünü yitirdikçe düşük ücretlere razı olur, bu da artı-değer oranını doğrudan doğruya yükseltecektir. Aynı şekilde asgari ücretin düşük tutulması da aynı sonucu doğurur.

4.4. Artı-değer miktarını ve sermaye büyüklüğünü artırıcı uygulamalar

Bu konuda çok farklı uygulamalar olmuştur. Öncelikle vergi politikası yüzünden ücretli kesim görece vergi yükünü üstlenmek zorunda kalmıştır. Sermayedarlar ise kazançlarına oranla düşük kalan vergileri dahi ödemezlerse belli aralıklarla vergi afları ile ödüllendirilirler. Yatırımların teşviki kapsamında dönem dönem vergi muafiyetleri ve indirimleri de uygulanmaktadır. Bir başka devlet desteği, ironik bir şekilde, kayıt dışı işlemlerin ve istihdamın denetlenmemesi ve bunlara göz yumulmasıdır. Devlet bankalarının kredi kolaylıkları, enerji ve hammadde sübvansiyonları, tekelleşme yönündeki yasal düzenlemeler sermayeyi büyütmenin diğer yollarıdır.

4.5. Sermaye devresinin işlerliği

Devlet mal/hizmet ve finans piyasalarının işlerliğini sağlayarak sermaye devresindeki olası aksaklıkları gidererek ve bu devreyi hızlandırarak da sermaye birikimini destekler. Devlet ihaleleri ve devletin düzenli bir şekilde piyasadan mal ve hizmet satın alması da bu çerçevede ele alınmalıdır.

5. Finans Kapital ve Tekelleşme: Holdingler ve Oligarşik Yapı

Türkiye burjuvazisi, küresel finans kapitale başından beri bağımlı olarak gelişmiş ve finans kapitalin özelliklerini de kendisinde üretmiştir. Türkiye sermayesi

holdingler olarak örgütlenmiş ve bu holdingler de ortak kararlar alacakları mekanizmalar yaratmışlardır. Kendi oligarşik örgütlenmelerine paralel olarak ülkedeki darbeleri de desteklemişlerdir. Devlet yönetiminin mümkünse oligarşik bir diktatörlüğe yönelmesi her zaman için istedikleri bir şey olmuştur. Sermayedarlar ortak kararlarını TOBB, TİSK ve TÜSİAD üzerinden alırlar. 1990'lardan sonra MÜSİAD ve TUSKON bu lige dâhil olmuştur. AKP döneminde büyük bir güce ulaşan muhafazakâr holdinglerin tarihi çok eskiye dayanmamaktadır (**Öztürk, 2014**). Diğer taraftan yüz yıl boyunca Türkiye kapitalizmine yön veren köklü holdingler de hâlâ güçlerini korumaktadırlar.

1924 yılında kurulan İş Bankası, emperyalist bağlantılarından ve devletin her türlü olanağından yararlanarak bir finans kapital devine evrilmiştir. Bir yandan en büyük finans kuruluşu olarak bir yandan da onlarca sektördeki yatırımları veya ortaklıklarıyla dev bir holdingtir (**Kıvılcımlı, 1989; Rozaliyev, 1978; Öztürk, 2010**). Neredeyse Cumhuriyet ile yaşıt diğer iki grup, Koç ve Sabancı gruplarıdır. Koç 1963'te, Sabancı 1967'de holdingleşmiştir. Bu iki dev holdingin onlarca uluslararası işbirlikleri ve ortaklıkları bulunmaktadır. Sayıları otuzu geçmeyen bu oligarşik yapının kurumsallaşması 1970'lerin başında gerçekleşmiş ve 1980 sonrası neoliberal dönemde çok boyutlu bir şekilde büyümüştür (**Öztürk, 2010; Sönmez, 1988**).

Dünya kapitalizm tarihinin özgün bir yapılanması olarak OYAK Holding'ten de bahsetmek gerekir. Ordu Yardımlaşma Kurumu adı altında 1961'de kurulan OYAK'ın kuruluş amacı, bir zorunlu tasarruf fonu olarak ordu mensuplarına ek bir sosyal güvenlik şemsiyesi olmaktı. Buna karşın kuruluşundan birkaç yıl sonra otomobil lastiği, çimento, perakendecilik, tarım ilaçları gibi farklı alanlarda yatırımlar yapmış, ortaklıklar kurmuştur. Askeri darbelerin de olağanüstü katkısıyla onlarca sektörde faaliyet yürüten bir holdinge dönüşmüştür. OYAK Holding başından beri Renault, Goodyear gibi emperyalist sermayeler ile işbirliği içinde olmuştur (**Akça, 2010**). Bu örnek, kendi başına ulusalcı tezlerin içini boşaltmaktadır.

6. Sömürgecilik Hevesleri

Son olarak, zamanla palazlanan Türkiye burjuvazisinin dış yatırımlarla kendi çapında sömürgecilik heveslerinin olduğunu da vurgulamalıyız. Ortadoğu, Kafkaslar, kısmen Balkanlar ve hatta Afrika'da yapılan yatırımlar, devletin askerî ve siyasî desteğini de arkasına almaktadır. Özel bir örnek olarak Kuzey

Kıbrıs'ı ayrıca belirtmeliyiz. Sönmez bundan 35 yıl önceki çalışmasında İş Bankası, Koç, Sabancı, ENKA, STFA gibi holdinglerin Irak, S.Arabistan, Mısır, Libya, Kuzey Kıbrıs gibi yerlerde başta dış ticaret ve inşaat olmak üzere farklı alanlarda yatırımlar yaptığına değinmektedir (**Sönmez, 1988**).

Ticaret Bakanlığı'nın (2023) verilerine göre 2022 yılında yurt dışındaki 2033 yatırımın toplam sermaye değeri 50,8 milyar Dolardır. Merkez kapitalist ülkelerdeki yatırımlar ve ortaklıklar bunun büyük kısmını oluştursa da Kafkasya ve Ortadoğu'da 222, diğer Asya ülkelerinde 229, Kuzey Afrika'da 77 yatırım gerçekleştirilmiştir. Önde gelen sektörler; ticaret, finans, inşaat, kimyasallar, gıda, tekstil ve madencilik olarak sayılabilir.

Sonuç

Türkiye'de sermaye birikiminin tarihsel ve analitik bir değerlendirmesini yaparsak; 19. yüzyıldan beri bağımlı ülke burjuvazisi olarak komprador (işbirlikçi) karakterde, oligarşik yapıda (tekelleşme eğiliminde), devlete sırtını dayamış, siyasetle ve askeri-sivil bürokrasi ile iç içe, Türk-İslamcı, küresel bağlantıları epey kuvvetli, bu bağlamda yine devleti arkasına alarak yayılmacı hevesleri olan sermayedar sınıftan ve onun doymak bilmez birikim sürecinden bahsediyoruz demektir.

Bu özelliklerin oluşmasında etki eden politik ve toplumsal faktörler başından beri süreklilik göstermektedir. Osmanlı'da güçlü olan hıristiyan burjuvazi, devletin güçlenmesini tercih etmedi; böylece iktidara aday bir sınıf olma olasılığını zamanla yitirdi. Keyder'e (2003) göre, "Azınlık burjuvazisinin siyasal iktidarı istememesi veya istememesi, Türkiye'de devletin ve yönetici sınıfların daha sonraki gelişmesini belirleyen en önemli etmendi." Diğer taraftan büyük toprak sahiplerinin olmaması da onun uzantısı olabilecek bir Müslüman tüccar kesimin gelişmemesi sonucunu doğurdu. Böylece, bürokrasi ayrıcalıklı konumunu bugüne kadar sürdürmüş oldu.

İTC ise, milli bir burjuvazinin gelişmesini temin etmedi; aksine "yabancı sermaye ile işbirliği nicedir almış yürümüştü. Yerli sermaye, üretim rotasını tekelinde tutan yabancı sermayenin dümen suyundan gitti. 'Con Türk'lük ister istemez 'kökü dışarıda' kaldı. (**Kıvılcımlı, 1965**)" Buradaki dışsal faktör ise, emperyalistlerin kendi aralarındaki rekabetin yerli işbirlikçileri teşvik etmesi yüzünden ortak bir amaç için birleşik bir mücadele yürütebilecek burjuva anlayışın yerleşmemesidir. Yarı-sömürge/bağımlı bir ülkenin aksine sömürge olan ülkelerde milli burjuvazi gelişmiş ve ulusal kurtuluş mücadelesinin

sürükleyicisi olabilmiştir. Bu durum da o ülkelerde bağımsızlık sonrası kapitalizmin gelişmesini doğrudan etkilemiştir.

Türkiye'deki siyasi ve ekonomik dönüşümler genelde, uluslararası gelişmelerin yansımaları şeklinde oluşmuştur. Dünya savaşlarının etkisi, Bretton Woods rejiminin yansımaları, 1974 Petrol Krizi ve ardından Washington Konsensüsünün neoliberal atılımı, 2008 Büyük Dünya Krizi Türkiye ekonomisini hep derinden etkilemiştir.

Özetle Türkiye'de sermaye birikimi, emperyalizmin vesayeti altında ve devletin/siyasetin icazetiyle yol almıştır. Burjuvazi, demokratikleşme adımlarına hiçbir zaman destek olmamış, aksine engellemeye çalışmıştır. Türk burjuvazisi bu bağlamda başından beri gericidir. Bugün burjuvazi içi ulusalcı-islamcı taraflar olarak çelişkilerin belirleyici olduğuna dair görüşler yukarıda açıklandığı gibi yanlış ve yanıltıcıdır. Bugünü ve yarını belirleyecek olan her zaman olduğu gibi bizde ve her yerde, sınıf mücadelesidir.

Dipnotlar

1. Artı-değer oranını büyütmenin sistematik yolu emek verimliliğini artırmaktır. Bunun yanı sıra tekelleşme eğilimi de artı-değer miktarını büyütmektedir. Bir ek olarak, mevcut sabit sermayenin kapasite kullanım oranını artırarak da artı-değer miktarını ve sermaye birikimini büyütme mümkündür.
2. Sermayedar satıştan elde ettiği kârın (diğer bir ifade ile artı-değer miktarının) tamamını sermaye birikimine dönüştüremez. Kendi özel harcamalarını bu kazançtan karşılayacaktır. Ama daha önemlisi, bu kârın bir kısmıyla faiz ve kira (rant) ödemelerini yapacak; satışı gerçekleştiren (malı tüketiciye ulaştıran) araçlara (tüccar ve esnaf) pay verecek ve de devlete belli bir oranda vergi verecektir. Vergi yasalarının çıkarılması, bu yüzden sınıf mücadelesinin can alıcı sahalarından birisidir. Yukarıda sözü geçen üç yol dışında sermaye birikimini büyüten bir unsur, devletin elde edilen satış gelirlerinden aldığı vergiyi düşük tutması veya vergi almayı kasten ihmal etmesidir.
3. Osmanlı merkezî otoritesi gerileme döneminde en önemli gelir kaynağı olan vergileri toplamakta zorlanınca iltizam sistemini geliştirdi. Mültezimler (çoğu yerel eşraf) halktan devlet adına vergi topluyor, karşılığında da bir pay elde ediyordu. Mültezimler giderek güçlenip zor yoluyla vergi toplamaya kalkınca ve de kendi paylarını artırmak istedikçe merkezî otorite kendisine açık tehdit halini alan âyân kesimini (mültezimler) askerî gücünün de avantajıyla geriletmiştir.
4. Merkez kapitalist ülkeler ile yapılan dış ticaretin 19. Yüzyılda genişlemesi, Osmanlı gibi çevre ülkeler için geleneksel ve manifaktür üretimin yıkımı sonucunu doğurmuştur. Geleneksel el zanaatları ve atölye tipi basit meta üretimi, gelişmiş ülkelerden ithal edilen mallarla rekabet edememiştir. Diğer taraftan merkez ülkelerin ucuz hammadde ihtiyacı doğrultusunda üretimin şekillenmesi, uluslararası işbölümünde çevre ülkeleri ba-

ğımlı hale getirmenin yolunu açmıştır (Pamuk, 1984; Kurmuş, 2008).

5. Osmanlı gibi çevre ülkelerde yapılan FDI'lardan çok daha fazlası merkeze artı-değer transferi olarak geri dönmektedir. Net fon akımının negatif olması olarak ifade ederse; ülkeye giren FDI ve verilen dış borçlardan daha fazlası, dış borç anapara ve faiz ödemeleri ile yatırımlardan elde edilen kârların transferi şeklinde merkez ülkeye dönerse bunu aslında sermayesizleştirme olarak açıklamak yerinde olur. 1896'dan itibaren Osmanlı'da net fon akımı negatif seyretmiştir.
6. 1866 yılı aynı zamanda yabancıların ülke içinde mülk edinmesinin yasalaştığı yıldır. Sadece iki yıl sonra İzmir çevresindeki tarımsal arazilerin üçte biri İngilizlerin eline geçmişti. Yıllar geçtikçe bu oran artmaya devam etmiştir. Fransız, Hollandalı vd. sermayedarlar tarımsal araziler alıp bunları kapitalist işletmelere dönüştürmeye çalıştılar. Ayrıca yine liman kentlerine yakın ve demiryolu hattı üzerindeki maden ocaklarının işletme imtiyazlarının önemli bir kısmını yabancı yatırımcılar almıştır (Kurmuş, 2008).
7. Lozan görüşmelerine ara verildiği esnada 17 Şubat'ta başlayan İzmir İktisat Kongresi, Lozan Anlaşmasına yön vermiş ve yabancı sermayedarlara güven aşılamaştır. Açılış konuşmasında M. Kemal, ülkenin kalkınmasına yardımcı olacak yabancı yatırımcılara bir tür teminat vermiştir. Kongre'nin başka önemli sonuçları da olacaktır: Her ne kadar toplumdaki dört önemli kesim temsilcilerinin katılımıyla yapılsa da kongre sınıflar ayrımını reddeder; İttihatçıların Millî İktisat yaklaşımı benimsenir (bu yaklaşımın esası sermayenin ve mülklerin Türkleştirilmesidir, yoksa bağımsız ve millî bir sanayileşme değildir); Kazım Karabekir'in temsil ettiği Turancı-İslâmî Doğu yönelimi yerine M. Kemal'in temsil ettiği liberal Batılı yönelim baskın çıkmıştır (İnan, 2004).
8. Neoliberalizmin temelleri 1977'de Washington Konsensüsü ile atılmış ve 1980'lerde Türkiye vb. ülkelerde hayata geçirilmiştir. Yeni tür bir emperyalist hegemonya tesisi için (1974 petrol krizinin ötelenen etkilerini yaşayan Türkiye ekonomisine) dış borç empoze edilmiştir. Bu paranın da merkez ülkelerin üretim fazlası mallarının ithalatında kullanılması "tavsiye edilir". Bu iki yönlü bağımlılık sarmalının işlerliği için önce 12 Eylül askerî darbesinin olması gerekmiş; ardından kolaylıkla yasal düzenlemeler yapılabilmıştır. İşçi sınıfı mücadelesi zor yoluyla bastırılmış, kamu yatırımları hızla düşürülmüş, tarımsal destekler sınırlandırılmıştır. İthal ikameci sanayileşme stratejisine son verilmiş ve serbest ticaret koşullarında ihracat (tersinden aslında ithalat) teşvik edilmiştir. Yabancı sermayeyi destekleyen yeni düzenlemeler yapılmış, bunun yanı sıra serbest kur politikasına geçilmiştir (Boratav, 2012; Sönmez, 2013; Şenses, 1989). Bu kısa özetle bile Türkiye'nin nasıl birkaç kat daha bağımlı hale getirildiği anlaşılacaktır.
9. Bu çabaların zirvesi Ahmet Hamdi Başar öncülüğünde 1922 Aralık'ta kurulan Millî Türk Ticaret Birliği'dir.
10. Bu bölümde Türkiye burjuvazisini ele alıyoruz. Yoksa devletin yabancı sermayeye desteği ve teşviklerini emperyalizm bahsinde kısaca açıklamıştık.
11. Özel ilk ve orta öğretim okulları, özel üniversiteler, özel hastaneler, taşeronlaştırılan belediye hizmetleri bu kapsamdadır. AKP'li Hüseyin Çelik'in bakanlığı döneminde

- özel okulların desteklenmesi ve özel hastanelerdeki hizmetlerin SGK tarafından karşılanması, aynı zamanda genel bütçeden özel sektöre gelir transferi kapsamında ele alınmalıdır.
12. Öztürk (2010) finans kapitali, sermayenin işlevsel biçimlerinin (para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye) ve bu biçimlere karşılık gelen ticaret, üretim ve finans faaliyetlerinin tekeli bir bütünlük içinde birleşmesi şeklinde tanımlamaktadır.
13. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) 1950’de, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) 1962’de, Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) 1971’de, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), müslüman-muhafazakâr bir yapı olarak 1990 yılında kurulmuştur. Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON), Gülen Cemaatinin yapılanması olarak 2005 yılında kurulmuş, 2016 yılında devlet tarafından kapatılmıştır.
14. Kuruluşundan sadece altı yıl sonra 1930’da; şeker, madencilik, tekstil, liman işletmeciliği, ormancılık, gazetecilik, matbaacılık, otelcilik gibi birçok sektörde yatırımları mevcuttu ve 21 yabancı banka ile işbirliği içindeydi (Öztürk, 2014). Kıvılcımlı (1989) şu şekilde tarif eder İş Bankası’nın on yıllık büyümesini, “Ana sermayesi 1 milyon Lira olan İş Bankası’nın 1924 yılındaki iştirakleri 224 bin Lira iken 1934’te 11 milyon 334 bin Liraya ulaşmıştır. Demek ki 10 yılda 11 milyon liralık ‘yavru’ yaratılmış her yaştan!”
- Kaynaklar**
- Akça, İ.** (2010) Türkiye’de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar, Çözümler. İstanbul: TESEV Yay.
- Aktar, A.** (2000) Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K.** (2012) Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009 (16. Basım). Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. ve Türkcan, E.** (ed) (1994) Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler (3. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Doğan, Y.** (1987) IMF Kıskaçında Türkiye: 1946-1980 (3. Basım). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Fişek, K.** (1969) Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı. Ankara: Doğan Yayınevi.
- Güran, T.** (2017) Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hür, A.** (2023a) Sermayenin Müslüman/Türkleştirilmesi: 1913-1922, Altüst Dergisi, Sayı 28, Erişim Tarihi 27 Kasım 2023, <https://www.altust.org/2019/03/sermayenin-musulman-turklestirilmesi-1913-1922>
- Hür, A.** (2023b) Sermayenin Müslüman/Türkleştirilmesi: Cumhuriyet Dönemi, Altüst Dergisi, Sayı 29, Erişim Tarihi 27 Kasım 2023, <https://www.altust.org/2020/01/sermayenin-musulman-turklestirilmesi-cumhuriyet-donemi>
- İnan, A.** (2004) İzmir İktisat Kongresi. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Keyder, Ç.** (1982) Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929). Ankara: Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç.** (1983) Toplumsal Tarih Çalışmaları. Ankara: Dost Kitabevi.
- Keyder, Ç.** (2003) Türkiye’de Devlet ve Sınıflar (8. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıvılcımlı, H.** (1965) Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yay.
- Kıvılcımlı, H.** (1989 [1935]) Emperyalizm Geberen Kapitalizm. İstanbul: Bibliotek Yay.
- Koraltürk, M.** (2011) Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurmuş, O.** (2008) Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi. İstanbul: Yordam Kitap.
- Luxemburg, R.** (1986[1913]) Sermaye Birikimi. İstanbul: Belge Yay.
- Marx, K.** (2011[1867]) Kapital 1. Cilt. İstanbul: Yordam Yay.
- Onaran, N.** (2010) Emvâl-i Metrûke Olayı: Osmanlı’da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi. İstanbul: Belge Yayınları.
- Öztürk, Ö.** (2010) Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi. İstanbul: SAV Yay.
- Öztürk, Ö.** (2014) Türkiye’de İslamcı Büyük Burjuvazi, içinde N. Balkan, E. Balkan ve A. Öncü (haz.), Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP. İstanbul: Yordam Kitap.
- Pamuk, Ş.** (1984) Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913). Ankara: Yurt Yayınları.
- Rozaliyev, Y.N.** (1978[1962]) Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960). Ankara: Onur Yay.
- Sönmez, M.** (1988) Kırk Haramiler: Türkiye’de Holdingler (3. Basım). İstanbul: Özlem Yay.
- Sönmez, M.** (2013) 90 Yıllık Sermaye Birikim Sürecinin Kilotre Taşları (1923-2013), içinde Necdet Oral (ed), Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politigi: 1923-2013. Ankara: Nota Bene Yay.
- Şenses, F.** (1989) 1980 Sonrası Ekonomi Politikaları Işığında Türkiye’de Sanayileşme. Ankara: Verso Yay.
- TC Ticaret Bakanlığı** (2023) Yurt Dışı Yatırım Raporu 2023, Erişim Tarihi 22 Kasım 2023, <https://ticaret.gov.tr/data/5c4ac3db13b876297ce9a568/Yurtd%C4%B1%C5%9F%-C4%B1%20Yat%C4%B1r%C4%B1m%20Anketi%20-%202023%20Sonu%C3%A7%20Raporu.pdf>
- Toprak, Z.** (2019) Türkiye’de Milli İktisat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.